

DOI: 10.15421/272424

УДК (UDC) 929:82–94

М. М. Будзар, Т. В. Терещенко

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна

КОЛЕГІЯ ПАВЛА ГАЛАГАНА У МЕМУАРИСТИЦІ АНДРОНИКА СТЕПОВИЧА

E-mail: bmimab24@ukr.net.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

E-mail: tvtereshchenko.fshn23m@kubg.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9448-6253>

Анотація. Автори статті досліджують мемуарну спадщину філолога-славіста й педагога Андроника Степовича (1857–1935), присвячену історії Колегії Павла Галагана в Києві. Метою розвідки є порівняльний аналіз кількох спогадів А. Степовича, об'єднаних темою Колегії в реаліях суспільно-політичного життя Києва доби юності автора – 70-х рр. XIX ст. Наукова новизна публікації полягає в комплексній характеристиці джерел, ще остаточно не запроваджених у науковий обіг. Для історико-контекстуального аналізу спогадів використано споріднені з ними за проблематикою документи з Галаганівського архіву. Джерела опрацьовано з використанням методу проблемної хронологізації та компаративного підходу. Спогади розглянуто відповідно до двох періодів діяльності А. Степовича з вивчення історії навчального закладу та біографії його засновника – Григорія Галагана – 1890-ті – 1900-ті та 1920-ті рр.. Текстуально проаналізовано два тексти – фрагментований опис подій останнього року навчання А. Степовича в Колегії та мемуарний нарис «З перших років Колегії Павла Галагана». Спогади містять факти, що ілюструють виклики, які постали перед навчальним закладом у перші роки його існування. Ці тексти, за сюжетами й проблематикою, автори порівнюють із іншими мемуарними нотатками А. Степовича, створеними впродовж 1920-х рр. Аналізованими текстами є: «Зі спогадів про “Стару громаду”» й «З студентських настроїв 70-х років». Зроблено висновок щодо концептуального сенсу спогадів А. Степовича. Тексти створюють позитивний образ закладу та його фундаторів і почителів – Григорія та Катерини Галаганів. Вони також свідчать про те, що, в інтелектуальній та ідеологічній ситуації 1920-х рр., А. Степович прагнув включити спадщину колегії до національного наративу.

Ключові слова: інтелектуальна історія України, джерела з історії української освіти, XIX – початок XX ст., спогади, Колегія Павла Галагана, Григорій Галаган, Андроник Степович.

M. M. Budzar, T. V. Tereshchenko

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine

PAVLO HALAHAN COLLEGIUM IN ANDRONYK STEPovyCH'S MEMOIRS

Abstract. The authors of the article examine the memoirs of the Slavic philologist and pedagogue Andronyk Stepovych (1856/1857–1935), dedicated to the history of the Pavlo Halahan Collegium in Kyiv. The aim of the study is a comparative analysis of several memoirs by A. Stepovych, united by the theme of the Collegium in the realities of the socio-political life of Kyiv in the author's youth – the 70s of the 19th century. The scientific novelty of the publication lies in the comprehensive characterization of sources that have not yet been fully introduced into scientific circulation. For the historical and contextual analysis of the memoirs, the documents from the Halahan archive related to them in terms of their subject matter were used. The sources were processed using the methods of problematic chronology and historical comparative studies. The memoirs are examined in accordance with two periods of A. Stepovych's activity in studying the history of the educational institution and the biography of its founder, Hryhorii Halahan: the 1890s, 1900s, and 1920s. The thematic and conceptual connection between these stages is determined. To do this, the authors compare A. Stepovych's memoirs with his texts on the history

of the Collegium and the documents he published as an archaeographer. Two texts, conditionally dated from the 1900s to the 1920s, are analyzed textually. These are a fragmented description of the events of A. Stepovych's last year of study at the Collegium and a memoir "From the First Years of the Pavlo Halahan Collegium". These memoirs contain facts that illustrate the challenges that the educational institution faced in the first years of its existence. The author has determined how these memoirs cover issues that were very important to A. Stepovych, such as the pedagogical concept of the institution, the peculiarities of the educational process, the intellectual atmosphere, etc. These texts are compared in terms of topics and issues with other memoirs by A. Stepovych created during the 1920s. These are "From Memories of the 'Stara Hromada'" and "From the Student Moods of the 70s". The conclusion is made about the conceptual meaning of A. Stepovych's memoirs. The texts create a positive image of the institution and its founders and trustees, Hryhorii and Kateryna Halahan. This is in line with the author's efforts to study the history of the Pavlo Halahan Collegium. They also indicate that in the intellectual and ideological situation of the 1920s, A. Stepovych sought to include the heritage of the Collegium in the national narrative. He positioned the institution as a progressive school that did not stand aside from the Ukrainian national movement. In other words, the memoirs deepen the historiographical concept of A. Stepovych's other studies on the topic of the Collegium.

Key words: intellectual history of Ukraine, sources from the history of Ukrainian education, the 19th–early 20th centuries, memoirs, Pavlo Halahan Collegium, Hryhorii Halahan, Andronyk Stepovych.

Вступ. Не втрачає актуальності дослідження персоналій, які своєю діяльністю репрезентують і «довге XIX ст.», і буремну добу карколомних історичних перетворень 20-х – 30-х рр. XX ст. Серед таких осіб, із числа науковців зі значною творчою спадщиною, які, між тим, у сучасному науковому дискурсі так і не ввійшли до «першого ешелону» українських інтелектуалів минулого, є філолог-славіст, перекладач, педагог Андроник Іоаникійович Степович (1856/1857–1935). Помітне місце як в біографії вченого, так і в його професійній діяльності посів самобутній навчальний заклад – Колегія Павла Галагана, що постав як результат благодійно-меморіальної діяльності подружжя Галаганів. Будучи випускником колегії першого набору (1871–1875) та її директором упродовж 1893–1906 рр., перебуваючи досить близько до родини фундаторів, А. Степович доклав значні зусилля до створення історіографічного й археографічного підґрунтя для вивчення діяльності закладу. Оригінальною частиною цього доробку є його спогади про роки навчання в колегії. Частково ці тексти були опубліковані у виданнях, ініційованих А. Степовичем, але деякі з них, вельми цікаві, залишилися в особистих паперах автора¹.

Мета статті – комплексна характеристика змістовно-концептуального наповнення неопублікованих спогадів Андроника Степовича з історії Колегії Павла Галагана, **завдання** – порівняти мемуарні тексти із раніше оприлюдненими нарисами й визначити спільне й відмінне в них, відповідно до історичних реалій, шляхом залучення додаткових джерел².

Історіографія та джерела. Методи. На сьогодні, в українській історичній науці наявна стала традиція вивчення діяльності Колегії Павла Галагана й участі окремих педагогів, громадських діячів, зокрема – й Андроника Степовича, в цьому процесі. Не втратила наукової значущості, з часом, стаття Сергія Білоконя, передусім, завдяки використанню джерел³. У перші десятиріччя XXI ст. цю проблематику розглядали в різних ракурсах – від аналізу буття колегії на окремих етапах її становлення (розділ

¹ Олена Апанович у ґрунтовній статті про зміст фонду А. Степовича стверджувала, що наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. він написав й опублікував кілька статей мемуарного характеру, але посилань не надала: Апанович Е. М. Архив А. И. Степовича. *Советское славяноведение*. 1982. № 5. С. 101. Публікацій цих текстів не знайдено. Текстологічний аналіз статей, їхнє порівняння з опублікованими текстами автора дають змогу висувати, що вони залишилися в рукописах.

² У тексті російськомовні твори Андроника Степовича подано в перекладі авторів статті, цитати з україномовних спогадів 1920-х рр. подано сучасною українською мовою, тому що оригінали містять русизми, архаїчну лексику й застарілі граматичні конструкції.

³ Білокін С. Колегія Павла Галагана. Київ: 1988. № 8. С. 144–149.

у дисертації Тетяни Ткаченко⁴) – до багатоаспектної характеристики закладу як частини національно-культурного життя України й розгляду обставин еволюції навчально-виховного процесу в ньому (монографії Мирослави Смольницької, Оксани Шевчук⁵). За останні роки постать Андроника Степовича стала предметом вивчення в роботах Артема Кухта (біографічний нарис)⁶, Андрія Литвина (характеристика його діяльності як директора Колегії)⁷. Варто відзначити публікації Євгена Ковальова⁸ й Валерія Додоуха⁹, присвячені питанню діяльності вченого як історіографа. Зокрема, Є. Ковальов концептуально проаналізував тексти А. Степовича, присвячені Г. Галагану.

Майже в усіх цих дослідженнях згадують та цитують неопубліковані спогади А. Степовича «З перших років Колегії Павла Галагана» (С. Білоконь, Т. Ткаченко, М. Смольницька, О. Шевчук, А. Литвин). У ще одній статті А. Литвина неодноразово наведено уривки зі спогадів про Стару Громаду¹⁰. У статті О. Шевчук, серед архівних джерел, названо два мемуарні тексти, в описі яких прямо вказано на колегію¹¹. Усі дослідники скористалися довідково-ілюстративним потенціалом нарисів, утім, не розглядаючи їх як самостійні наративи.

Джерельною базою розвідки є кілька документів, чотири з яких – «З перших років Колегії Павла Галагана»; «До історії Колегії Павла Галагана. Лист П. Г. Житецького до Г. П. Галагана»; «Зі спогадів про Стару Громаду»; «З студентських настроїв 70-х років (Уривок зі споминів)»¹² – зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського, а ще один – «Спогади про навчання в Колегії Павла Галагана» – у Центральному державному архіві-музеї літератури й мистецтва України¹³. Ці спогади характеризують як цілісний, хоча й композиційно фрагментований, наратив за допомогою методу історичної хронологізації – для визначення часу написання та сюжетно-тематичної відповідності текстів – і компаративістського підходу – для співставлення друкованих/недрукованих нарисів (сюжетність, логіка організації оповіді, вибір описуваних фактів, посилання на джерела тощо).

Основний матеріал і результати.

Значний комплекс текстів, присвячених історії заснування та діяльності Колегії Павла Галагана, був створений А. Степовичем впродовж 1890-х – 1900-х рр. Це, ймовірно, зумовлено тим, що він очолив навчальний заклад після невдалого керівництва

⁴ Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2003. 233 с.

⁵ Смольницька М. К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.). Київ: Інститут історії України, 2007. 527 с.; Шевчук О. М. Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Галагана (1871–1920 рр.). Умань: ФОП Жовтий, 2013. 250 с.

⁶ Кухта А. Д. Андроник Степович (1856–1935 рр.): життя та основні напрями творчої діяльності. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2019. № 1. С. 14–22.

⁷ Литвин А. Колегія Павла Галагана в житті та діяльності Андроника Степовича (1857–1935 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. 2015. Вип. 1. С. 22–35; Так само. Формування світогляду Андроника Степовича протягом навчання в освітніх закладах другої половини XIX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2016. С. 58–65.

⁸ Ковальов Є. Андроник Степович і пам'ять про Григорія Галагана. *Прилуки. Фортеця*. 2019. Вип. 10. С. 34–41.

⁹ Додоух В. Образ роду Галаганів в історіографії кінця XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2024. Вип. 43. С. 54–70.

¹⁰ Литвин А. Формування світогляду Андроника Степовича протягом навчання в освітніх закладах другої половини XIX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2016. С. 58–65.

¹¹ Шевчук О. Бібліографія: Колегія Павла Галагана (1871–1920 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. Вип. 2. С. 48.

¹² Степович А. І. З перших років Колегії Павла Галагана // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 179. Оп. 1. Спр. 162. 13 арк.; Лист П. Г. Житецького до Г. П. Галагана. До історії Колегії Павла Галагана // Там само. Спр. 163. 3 арк.; Степович А. І. Из воспоминаний о «Старой Громаде». Доклад // Там само. Спр. 148. 13 арк.; Степович А. І. З студентських настроїв 70-х років / уривки з споминів // ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 149. 71 арк.

¹³ Спогади про навчання в Колегії Павла Галагана // Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины (далі – ЦДАМЛІМУ). Ф. 304. Оп. 1. Спр. 5. 8 арк. Рос. мовою.

ним російського літератора й педагога Інокентія Анненського¹⁴. Про те, чому Катерина Василівна Галаган, яка перебрала на себе функції попечительки колегії після смерті чоловіка 1888 р., зупинила вибір на кандидатурі А. Степовича, досить переконливо висловився в листі від 1 січня 1894 р. філолог, педагог Василь Дмитрович Сиповський, вітаючи його з посадою: «...Радію, між іншим, більше за Колегію, ніж за тебе (хоча я, як вже писав тобі, радив Катерині Василівні зупинитися на тобі). Катерина Василівна шукала саме людину з душею, до того ж – українця...» (підкреслення авторські. – М. Б.; Т. Т.)¹⁵.

Очолити колегію, А. Степович започаткував видавничий проєкт, продовжений і після того, як він залишив директорство. У 1896 р., на 25-ту річницю заснування колегії, вийшов ювілейний збірник «25-летие Коллегии Павла Галагана»¹⁶, редактором якого, а також – власне, автором значної кількості текстів у ньому став сам вчений. Наступного року було розпочато видання «Ежегодник Коллегии Павла Галагана». Перші 10 випусків вийшли теж за його редакцією. Приблизно в цей самий час А. Степович зацікавився археографією. Завдяки довірчим взаєминам із К. В. Галаган, пізніше – зі спадкоємицею Галаганів графинею Катериною Павлівною Ламздорф, він мав змогу працювати з документами фамільного архіву, значна частина якого була передана колегії. Результатом стала публікація А. Степовичем низки листів впродовж кінця 1890-х – початку 1900-х рр. переважно – в часописі «Киевская старина», зокрема – й на тему колегії (від попечителя Київського навчального округу П. А. Антоновича, від київського чиновника А. Ф. Воронина¹⁷), що презентували, передусім, широку мережу комунікації Григорія Галагана як громадського діяча. Оволодівати навичками археографії йому допомагав історик й архівіст Олександр Лазаревський. Тексти, написані А. Степовичем для ювілейної збірки й для щорічних видань, найчастіше не є суто мемуарними – радше, це біографічні чи історико-оповідні нариси, але часто-густо вони містять непрямі спомини про людину, якій присвячені. Ще однією ознакою таких творів є те, що в них подано, у фрагментах або повністю, листування з архіву Галаганів. Таку композицію має програмовий для А. Степовича нарис про фундатора колегії, поданий в ювілейному збірнику¹⁸. Тут сформульовані тези, так чи інакше повторювані ним у подальшому, – Григорій Галаган був «народолюбцем» – громадським діячем, який дбав про задоволення матеріальних і духовних потреб селянства, сповідуючи ідеї прогресивного патерналізму, й українським патріотом, точніше – натхненним аматором фольклорно-етнографічних традицій¹⁹. Текст містить три листа – Григорія Галагана до Михайла Юзефовича 1869 р. і до тогочасного міністра народної освіти імперії Дмитра Толстого, Івана Аксакова до Григорія Галагана у 1871 р. До такого ж прийому А. Степович вдався в розлогіму історико-довідковому тексті «З перших років життя Колегії Павла Галагана» (цю назву він дослівно використав пізніше для україномовного мемуарного нарису, хоча змістовно тексти майже не збігаються). У частині, присвяченій опису перебування колегіатів у садибі Покорщина, відданих фундаторами школі, він наводить лист першого директора Василя Григор'єва до Григорія Галагана²⁰. У ювілейному виданні 1896 р. був опублікований біографічний нарис про філолога й історика,

¹⁴ Смольницька М. К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України. С. 234–235.

¹⁵ Сиповський В. – Степовичу А. // ІР НБУВ. Ф. 179. Оп.1. Спр. 770. Арк. 10 зв.

¹⁶ 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1896. 338 с.

¹⁷ Степович А. Два письма П. А. Антоновича к Г. П. Галагану. *Киевская старина*. 1904. № 6. С. 109–114; Письмо А. Ф. Воронина к Г. П. Галагану. *Киевская старина*. 1904. № 3. С. 108–109.

¹⁸ Степович А. Григорий Павлович Галаган (с портретом его и приложением устава коллегии) / 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве; под ред. А. И. Степовича. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1896.

¹⁹ Ковальов С. Андроник Степович і пам'ять про Григорія Галагана. С. 36.

²⁰ Из первых лет жизни Коллегии Павла Галагана. *Ежегодник Коллегии Павла Галагана*; под ред. А. И. Степовича. К., 1903. Вып. 8. С. 89–92.

одного з перших вихователів колегії Василя Дмитровича Сиповського²¹. А. Степович позиціонує В. Сиповського, як однодумця першого директора колегії В. Григор'єва й співтворця атмосфери, створеної в закладі: «...З холодного казенного гімназичного середовища ми потрапили в родину молодих вихователів, одухотворених найкращими бажаннями та ідеями. Керівником цієї молоді родини був відомий педагог В. В. Григор'єв, людина напрочуд гуманна, яка відразу започаткувала в нововідкритому закладі між усіма найпростіші та найрозумніші взаємини»²². Це твердження – важливе для розуміння контексту пізніших спогадів А. Степовича²³.

Ще один текст, присвячений фундатору колегії, – «До портрета Григорія Павловича Галагана» – А. Степович опублікував у 1908 р., вже після того, як залишив директорство. Його мемуарний тон – досить помітний. Автор розвинув тезу про «народолюбство» Григорія Павловича, згадуючи, як той зізнався в розмовах, що «невблаганні наслідки панівної урядової системи, яка в'яже народ по руках і ногах», мають впливати на село ще сильніше, ніж на місто, й повторив думку про поєднання в настроях Галагана «загальноруського патріотизму» з особливою відданістю «своїй малоросійській батьківщині»²⁴. Нарис мав би бути продовжений у наступному випуску «Щорічника», але неопублікований текст залишився в архіві А. Степовича.

У цьому фрагменті спогадів йдеться про драматичний епізод із року випуску автора з колегії – 1875-го. Колегіати першого набору вступили у відкритий конфлікт із тогочасним директором закладу Семеном Миколайовичем Шафрановим²⁵, який, під приводом того, що підготовка учнів випускного класу з латинської мови – недостатня для успішного складання іспитів, скасував привілей, встановлений правлінням закладу на першому році його роботи, – можливість для молодих людей мати в розкладі дві вільні години на тиждень, якими вони могли розпоряджатися на власний розсуд, передусім – задовольняючи потребу в самоосвіті. «Вихованці, – писав А. Степович, – надзвичайно дорожили цими пільговими годинами, між іншим, як одним із знаків широкої довіри з боку правління»²⁶. Директор поставив на цей час уроки латини, які мав вести сам, усунувши основного викладача. На переконання мемуариста, С. Шафранов прагнув ліквідувати ці вільні години, що муляли йому й раніше, використавши латину лише як привід. Колегіати були вкрай обурені. «На першому призначеному уроці латини, – згадував автор, – викладач-директор не знайшов у класі жодного учня, та був геть наполоханий»²⁷. С. Шафранов наполягав на тому, щоб учні скорилися, а інакше – «нестимуть на собі наслідки власної поведінки, аж до виключення із закладу»²⁸. У відповідь увесь випускний клас: і своєкошті, і стипендіати, – готові були вийти з колегії до випуску,

²¹ Степович А. Из воспоминаний о В. Д. Сиповском (1843–1895 гг.) / 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве; под ред. А. И. Степовича. К., 1896. С. 327–333.

²² Степович А. Из воспоминаний о В. Д. Сиповском (1843–1895 гг.). С. 331.

²³ У 16 випуску «Ежегодника Коллегии Павла Галагана» було надруковано біографічний нарис про Павла Житецького. Він не підписаний, але, за змістом тексту, його автором є не А. Степович, хоча, можливо, він був тим «студентом першого випуску», якого опитував автор. Текст важливий для розуміння змісту спогадів, створених А. Степовичем у 1920-х рр. Автор нарису акцентує увагу на світоглядних принципах вченого: впевненості в тому, що український (у тексті – малоросійський) народ «має таке саме право на самостійне національне існування, як і будь-який інший», його самого показує як переконаного адепта торжества ідеалів 1860-х рр. «на ґрунті українського життя». Причини зближення між ним і Григорієм Галаганом пояснює тим, що фундатор колегії бачив у Житецькому «ту саму відданість своїй народності, поглиблену лише історичними й філологічними розвідками...». Павел Игнатьевич Житецкий (1836–1911 г.). *Ежегодник Коллегии Павла Галагана*. К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. Вып. 16. С. 11–12, 14.

²⁴ Степович А. К портрету Григория Павловича Галагана. *Ежегодник Коллегии Павла Галагана*. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1908. Вып. 13. С. 12–13.

²⁵ У фонді А. Степовича в ЦДАМЛМ текст датований 1890-ми роками, але змістовно він пов'язаний з нарисом 1908 р., що вимагає уточнення датування. Найімовірніше, текст було написано наприкінці 1900-х рр.

²⁶ Там само. Арк. 6.

²⁷ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.

²⁸ Там само.

а це було б рівноцінним краху плеканого Григорієм Галаганом закладу. Тому саме дії Галагана, на думку А. Степовича, стали вирішальними в розв'язанні конфлікту. Зібравши бунтарів для бесіди, він, за описом мемуариста, «був вкрай зажурений, блідий, і, здавалося, закликав на допомогу все своє самовладання»²⁹. Описуючи тон розмови Григорія Павловича з колеґатами, автор споминів продовжує тезу про його ставлення до вихованців як до власних дітей: «До нас звертався з глибокими скорботними словами, що хапали за серце, не педагог, не попечитель, а нещасний батько, який втратив сина, якого замінили йому ми, який ризикує втратити й нас, якщо ми будемо наполягати...»³⁰. Завзятість учнів похитнулася, вони примірилися з рішенням С. Шафранова. Для А. Степовича важливим було показати вміння фундатора колеґії домогтися від своїх вихованців тієї міри довіри, що пов'язувала його з ними «сильніше за будь-які офіційні правила й приписи»³¹.

Утім, зосередивши увагу на особисто важливому для себе епізоді та на ролі Г. П. Галагана у цьому, мемуарист не змалював контекст події, хоча на початку оповіді й зауважив про існування в колеґії численних ворогів, які намагалися принизити її честь «в очах київського товариства й перед навчальним округом»³², і нерідко досягали цього й правдою, і неправдою. «За дужками» історії залишилося те, що Семен Шафранов був запрошений Григорієм Галаганом на директорство наприкінці 1873 р. з Москви у вкрай складній ситуації. Василь Григор'єв, демократ за переконаннями, палкий прихильник навчально-виховних поглядів К. Д. Ушинського, рекомендований фундатору колеґії, зокрема, знаним педагогом А. С. Вороновим, вимушений був залишити заклад, серед іншого, через звинувачення в ліберальності – відсутності обмежувальних виховних приписів у школі, надлишку свободи в поведінці учнів, браку дисципліни, нехтуванні релігійними приписами. Київський дворянин О. М. Бердяєв, чий старший син Сергій вступив до колеґії в 1872 р., навіть пропонував Г. П. Галагану створити посаду коридорних, які б цілодобово, передусім – вночі, обходили приміщення, а набирати їх пропонував із відставних вахмістрів або фельдфебелів³³. Вимушений швидко шукати нового директора, Г. Галаган зупинив вибір на вчителі російської словесності (В. Григор'єв був математиком) С. Шафранові, який належав, навпаки, до консервативних кіл у педагогіці, до того ж – сповідував православ'я в його офіційно-догматичній формі. Фундатор колеґії, попри позитивні рекомендації С. Шафранову від московських слов'янофілів, із якими був у дружніх стосунках (Івана Аксакова, Костянтина Леонтєєва, Юрія Самаріна), від початку мав великі сумніви щодо нього. «Я страшуся, – писав він дружині, – що Шафранов – недостатньо розумний, я лякаюся його надмірного благочестя ... Дуже важко. Але як зробити? Адже є й переваги»³⁴. Врешті-решт, С. Шафранов, за неповних два роки, майже зруйнував той вільний дух навчання, ту атмосферу поваги між старшими й молодшими, що характеризували колеґію від початку³⁵. Навіть його риторика в оцінюванні поведінки учнів (ліквідація вільних годин була лише останньою краплею в їхньому конфлікті) засвідчує його крайню нетерпимість у ставленні до будь-яких виявів непокори. «Засмучує Вас обставина, що

²⁹ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5 зв.

³⁰ Там само.

³¹ ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 6.

³² Там само. Арк. 1зв.

³³ [А. Бердяєв Совету Коллегии Павла Галагана] // ІР НБУВ. Оп. 1. Ф. II. Спр 333. Арк. 3.

³⁴ [Галаган Г. П. – Галаган Е. В. 27.05.1873] // ІР НБУВ. Оп. 1. Ф. III. Спр. 46267. Арк. 2 зв.

³⁵ Шанований у Києві лікар-анатом Олександр Вальтер, чий син Петро залишив навчання в Колеґії, з гіркою писав Г. Галагану в січні 1875 р.: «Все було непогано, діти наші вчилися й укріплювалися у добрих навичках, поки в колеґії був Григор'єв і його чесні помічники. Але, з призначенням п. Шафранова 1) занепала навчальна частина, вчителями стали ті самі погані місцеві вчителі, які занести гімназії Київського навчального округу до такого жалюгідного стану; 2) В училищі запанував фіскальний дух, схожий на найгіршу адміністрацію... Я жалкую, що помістив сина туди, де педагогіка змінюється, як вітер... Виженіть цього божевільного, й ми з радістю знову довіримо Вам своїх дорогих дітей». ІР НБУВ. Оп. 1. Ф. III. Спр. 45780. Вальтер А. П. – Галагану Г. П. Арк. 1.

бунтівний вихід первістків колегії дорівнював би викидню? – писав він Галагану. – Що ж? Живе тіло – неспроможне терпіти в собі мертвого чи має саме померти. Це засмутить Вас менше?..»³⁶. Позбувшись С. Шафранова восени 1876 р., Григорій Павлович надалі обирав директорів колегії лише з «місцевих» – представників української інтелігенції.

А. Степович так і не опублікував ці спомини наприкінці 1900-х рр. Але, вочевидь, епізод був таким пам'ятним для мемуариста, що той повернувся до сюжету через кілька років.

Другий період діяльності Андроника Степовича як історика колегії Павла Галагана й, передусім, – діяльності її фундатора, припав на 1920-ті рр. Саме в цей час він працював над низкою статей, присвячених епізодам біографії Григорія Галагана або подіям, в яких той відігравав провідну роль (частково залишилися неопублікованими)³⁷. Таке повернення до теми можна пояснити кількома причинами: актуальністю періоду 2-ї половини XIX – початку XX ст. у розвідках українських вчених цього часу; прагненням укріпити міжпоколінневий зв'язок у науці, коли на початковому етапі «советізації» України співпрацювали вчені «старої формації» та особи з кола «нової» інтелігенції; намаганнями знайти нову «наукову нішу», коли в Києві з середини 1920-х рр. А. Степович не міг повноцінно працювати як вчений-славист. Мемуарні тексти цього часу (три – більш-менш сюжетно завершених, один – у вигляді записок нашвидкуруч) об'єднані між собою двома проблемами: становлення Андроника Степовича як особистості та Колегія Павла Галагана як невід'ємна частина інтелектуального й політичного життя Києва 1870-х рр.

Недатовані записи, що містяться фонді А. Степовича, разом із початковими начерками до статті з публікацією листа Павла Житецького до Григорія Галагана 1869 р., є, найімовірніше, «конспектом» до більш розлогих споминів про колегію. Це скоропис, де поєднуються російська й українська мови. Йдеться, в основному, про вибір будівлі для облаштування закладу, про приміщення, де проживало подружжя Галаганів, про розташування споруд колегії в міському просторі, про вигляд Києва початку 1870-х рр.³⁸.

Нарис «З перших років Колегії Павла Галагана» є суто мемуарним. Тематично й композиційно він подібний до текстів А. Степовича дореволюційних часів: деталі з історії закладу часів навчання автора «вписані» в характеристику переконань і чинків Григорія Павловича Галагана, для унаочнення тверджень подано уривки з раніше опублікованих листів.

Варте уваги те, що, характеризуючи мотивацію Г. Галагана щодо відкриття колегії, автор вперше акцентує увагу на його «антипольських настроях». Він стверджує, що, створюючи колегію, її фундатор прагнув поліпшити навчально-виховну справу й створити кадри освіченої молоді, «яка була б міцною твердиною в боротьбі проти бойового полонізму», чим, на його думку, пояснювався дозвіл на прийом «галицьких уніатів у таку строго православну школу»³⁹. Для підтвердження своєї думки, Степович апелює до власних розмов із Галаганом і до його листів, над опрацюванням яких він тоді працював⁴⁰.

³⁶ ІР НБУВ. Оп. 1. Ф. III. Спр. 46065. Шафранов С. Н. – Галагану Г. П. Арк. 1 зв.

³⁷ Степович А. З аграрної політики на Правобережжі 1880-х рр. *За сто літ*. 1929. Кн. 4. С. 181–190; Степович А. Із подробиць реформи 1861 р. Лист Г. П. Галагана про його козелецький і прилуцький маєток. *Україна*. 1927. Кн. 4. С. 111–112; Степович А. Про київське життя 1849 р. *Україна*. 1925. Кн. 6. С. 109–111; Степович А. Із перших років «земських собраний» на Лівобережжі. *Записки історично-філологічного відділу*. 1927. Кн. XIII–XIV. С. 185–189.

³⁸ «Взагалі, тоді Київ, – пише А. Степович, – схожий був на велике повітове місто, сливе без забрукованих вулиць, весь вкритий садами до того, що іноді з-за них не було навіть видно домів. Принаймні, на мене він справив таке враження, коли я перший раз в'їжджав із лівобережжя через Миколаївський дорожній міст. Добре було видно тільки Лавру, з її високою дзвіницею, а все місто було просто зеленим від садів...». ІР НБУВ. Оп. 1. Ф. 179. Спр. 163. Арк. 2.

³⁹ Степович А. І. З перших років Колегії Павла Галагана // ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 1.

⁴⁰ В одній зі статей цього часу А. Степович зачіпає ставлення Г. П. Галагана до польського питання, аналізуючи його записи 1872 р.: До київо-галицьких зв'язків початку 1870-х рр. (з щоденників Г. П. Галагана). *За сто літ*. 1930. Кн. 5. С. 183–192.

Досить детально йдеться про вибір директора колегії. Автор зазначає, що Ґалаган, «очевидно, хотів одразу ж віддати свою школу в руки, не тільки надійні, але й високоавторитетні, що йому, на жаль, не вдалося»⁴¹, переповідає про пропозиції директорства Костянтину Ушинському, Василю Шульгіну, Михайлу Тулову, даючи посилання на раніше опубліковані листи й нотатки з цього приводу, згадує, що «найбільше по серцю» фундатору колегії був її четвертий директор Іван Іванович Ничипоренко.

Окремо А. Степович описує місце розташування школи, пов'язуючи це питання з ідейними переконаннями Г. Ґалагана й із топографією модерного Києва. Твердження, що фундатор волів «помістити її де-небудь у селі на свіжому повітрі, серед непочатої природи, як се він бачив у Англії»⁴², відсилає до англофільства Григорія Павловича, якого вабила давність британської системи освіти й певна незалежність аристократії, яка мала голос у парламенті та самоврядні інституції, від державної влади. Спомин про те, що колегія розташувалася в тій частині міста, яка «була забудована маленькими будиночками з садками, де жили педагоги та чиновники», але невдовзі опинилася в торгівельно-промисловому центрі⁴³, унаочнює стрімкий розвиток Києва в пореформений час.

Особливе місце в спогадах відведено розповіді про засади навчально-виховного процесу в Колегії. Насамперед, Степович зауважив, що в устрої школи було «немало місцевого, українського характеру»⁴⁴, розвинувши тезу про народолюбство фундатора та його вірність українській народній традиції. Він розповів, що Г. Ґалаган «як знавець і любитель народної української пісні, влаштував добрий хор з учеників та запрошених студентів»⁴⁵, що студентів першого набору вчили «придержуватись різних народніх обрядів і звичаїв, наприклад, куті й тих пісень, що співаються тоді, кажучи, що не годиться відрізнятись у своєму життю від народу»⁴⁶, що кількох колегіатів, серед яких був і він, Григорій та Катерина Ґалагани повезли на першу виставу «Різдвяної ночі» Миколи Лисенка в помешканні подружжя Ліндфорсів. Водночас, він не приховував, що ці риси «українського характеру, якими Колегія відрізнялася тоді від інших київських шкіл, мирно уживались із «загальноруським» тоном, що царював у той час, – така вже була тоді доба усюди, але ся місцева «окраска» давала, таки, себе знати тим рухом до українського народолюбства, який захвачував трохи не усіх нас...»⁴⁷, навіть тих студентів, які ідентифікували себе, як росіяни («великоруси»).

Серед викладацького складу Колегії, мемуарист приділив увагу тим педагогам, які вплинули на його особистісне формування. Це – вже не раз згадувані ним Василь Сиповський та Павло Житецький. За словами Степовича, юнаком він був «найщасливішим зі смертних», що потрапив до групи учнів, вихователем яких був В. Сиповський, «бо ся людина, здається, і родилася на те, щоб добре нести на собі свій тяжкий поклик...»⁴⁸. Мемуарист згадував їхні прогулянки Києвом. «Сиповський, – писав він, – як той Сократ, навчав нас поважанню науки й прихильності до неї, ...звав нас до добра, правди й краси...»⁴⁹. Згадуючи Павла Житецького, мемуарист наголосив на тому, що він і Г. Ґалаган були одностайними щодо організації навчально-виховного процесу в Колегії. Житецький, на його думку, «здорово піддержав і навіть підкріпив той дух любові до науки й її поважання, який міцно насадив у Колегії сам її основний заклад»⁵⁰. Впливом вченого пояснювалося знайомство деяких учнів колегії з українською

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 2.

⁴² Там само. Арк. 3.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. Арк. 4 зв.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. Арк. 5.

⁴⁷ Там само. Арк. 7.

⁴⁸ Там само. Арк. 5 зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 6.

⁵⁰ Там само. Арк. 10.

інтелігенцією Києва: «Деякі з нас, і я з ними, через Павла Игнатовича Житецького, зробились співробітниками «старої громади», яка тоді, як раз займалась, українським словником...»⁵¹. На сторінках спогадів зринають імена багатьох осіб із цього відомого об'єднання, – Володимира Антоновича, Вільяма Беренштама, Юрія Цвітковського, Михайла Драгоманова та інших. Важливо й те, що А. Степович намагався принаймі лаконічно окреслити світоглядну атмосферу інтелектуального життя міста 1870-х рр., зазначивши, що «вже тоді в Києві бували суперечки між «українофілами» й соціалістами різних напрямків, які сходились між собою у тому, що не признавали зовсім національної ідеї і насміхались над «українофілами» за цю ідею»⁵².

Але цей текст теж залишився незавершеним, перервавшись, як і нарис кінця 1900-х рр., на обіцянці розповісти про те, як Г. П. Галаган ледве не закрив випускний клас колегії.

Детальніший, ніж у російськомовному варіанті кінця 1900-х рр., опис труднощів, що випали на долю навчального закладу в перші роки його роботи, подано в тексті «З студентських настроїв 70-х років (урибок з споминів)». Нарис зберігся у трьох варіантах – одному російськомовному та двох україномовних, що відрізняються між собою. Головна його тема – зображення соціально-політичної ситуації в Києві, ширше – в імперії – в останній третині XIX ст. й змалювання складності світоглядного дорослішання молодих людей, які мали, так чи інакше, зробити вибір між української національною ідеєю та наднаціональною теорією соціалізму⁵³. Другий із україномовних текстів починається історією про те, як утворився «гурток колишніх колегіатів» випуску 1875 р., які вступили до Університету св. Володимира⁵⁴. Цього разу, А. Степович наводить справжню, на його думку, причину звільнення Василя Григор'єва з посади директора. Під час ревізії навчальних закладів Київського округу в 1873 р. міністр народної освіти Російської імперії Дмитро Толстой завітав до колегії Павла Галагана й, вкрай незадоволений, що давньогрецька мова входить до предметів «за вибором», запропонував директорові зробити її вивчення обов'язковим. В. Григор'єв відповів відмовою, посилаючись на статут колегії. За словами мемуариста, це відбувалося на його очах на уроці тригонометрії Р. С. Чернявського, куди міністр зайшов у супроводі Г. П. Галагана. Також він назвав тих осіб із кола московських слов'янофілів, які порадили Галагану нового директора: «Галаган поїхав у Москву, де його приятелі, Ю. Ф. Самарин і І. С. Аксаков та інші, дуже радили йому запросити директора 4-ї гімназії С. М. Шафранова, як людину, яка може завести в школі твердий курс і зразковий порядок...»⁵⁵. До подробиць, яких не було в першому варіанті споминів, додано характеристику вподобань молодих людей, для реалізації яких вони використовували вільні години в розкладі. Наприклад, Михайло Лаговський студіював самостійно природознавство й медицину, Павло Іванов – вправлявся в музиці і співах, Олексій Литвинов – читав книжки з сільського господарства, Федір Гомелло – книжки з історії⁵⁶. Також додано відомості про те, що викладачі давали колегіатам книжки, які б допомогли їм в особистому інтелектуальному зростанні, та заохочували їхні письмові дослідження (ця інформація є в тексті про колегію, але лише стосовно автора мемуарів). В іншому, цей варіант споминів повторює більш ранній запис. Показовим є те, що, для змалю-

⁵¹ IP НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 7.

⁵² Там само. Арк. 7 зв.

⁵³ Прагнення усвідомити, в який час він живе, прийшло до А. Степовича ще у молодості. У приватному щоденнику початку 1880-х рр. він писав: «Дивний, дивовижний час переживаємо ми зараз ... Суспільство – нібито корабель, який буря кидає у всіх напрямках, і вожді та кормчі його втратили голову, розгубилися до краю. А що найгірше, так це те, що всі перебувають у жахливо напруженому стані, та ніхто не знає, де кінець усієї цієї неймовірної колотнечі...». Степович А. І. Щоденник // ЦДАМЛМУ. Ф. 304. Спр. 1. Арк. 2.

⁵⁴ Степович А. І. З студентських настроїв 70-х років / уривки з споминів // IP НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 32–71.

⁵⁵ IP НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 34.

⁵⁶ Там само. Арк. 35–36.

вання колективного портрету студентів Київського університету, охопленого в кінці 1870-х рр. черговою хвилею заворушень, Андроник Степович використав цей епізод, який, можливо, на його думку, демонстрував спорідненість думок колишніх колегіатів.

Нарешті, є ще один мемуарний нарис – «Зі спогадів про “Стару громаду”», ідеями й сюжетом пов’язаний зі спогадами про студентський рух 1870-х рр. Він теж частково дотичний до проблематики історії Колегії. Оповідаючи, як взимку 1876/1877 рр. у студентському середовищі ставала все популярнішою ідеологія російських соціалістів («...багато, хто з нашої української молоді ухилився в бік соціалістичних ідей і став байдужим до національної справи»⁵⁷), А. Степович зауважив про виховний вплив світоглядної позиції старших членів «Старої громади», зокрема, Павла Житецького та Юрія Цвітковського, які зривали «пишний і барвистий покрив з утопічних проповідей, які виголошуються в соціалістичних гуртках...»⁵⁸. У цьому ж тексті він згадує, що, саме за порадою П. Житецького, дійшов рішення після випуску з Колегії Павла Галагана не переїздити до Петербурга на запрошення В. Сиповського. На думку Житецького, це мало б притлумити «ті місцеві симпатії й «малоросійські» розвідки»⁵⁹, якими, поряд зі загальнослов’янськими, захоплювався тоді автор спогадів.

Отже, спогади Андроника Степовича на тему історії Колегії Павла Галагана, які залишилися ненадрукованими, – невід’ємні від тієї частини значної наукової спадщини цього вченого, що репрезентує його, як історіографа й археографа. За хронологією, їх розподіляють за двома періодами роботи автора з вивчення діяльності школи й життєвого шляху її засновника. Це 1890-ті – 1900-ті рр., коли А. Степович активно доклався в літературній та видавничій сферах до створення основ вивчення історії колегії як прогресивного навчального закладу, й 1920-ті рр., коли він повернувся до цієї тематики в геть інших соціально-політичних умовах, прагнучи «вписати» її до українського національного нарративу. Ці мемуарні тексти варто розглядати як цілісну оповідь, об’єднану проблемами громадсько-політичного й соціокультурного життя в Україні доби дорослішання автора – 1870-х рр. Хоча в спогадах А. Степович частково повторює висловлене ним в інших текстах, вони мають особливу інтонацію – щирої індивідуальної оповіді. Він акцентує увагу на тих епізодах і людях, які найбільше вплинули на його особистісне становлення. Порушуючи тему колегії в текстах про студентський рух 1870-х рр. і про діяльність київських громадівців, він воліє включити її історію в загальний контекст доби. Важко впевнено висувати, чому ці нариси, безумовно, значущі для автора, залишилися в чернетках, але вони є необхідним доповненням до історіографічної візії, сформованої Андроником Степовичем щодо Колегії Павла Галагана як новаторського навчального закладу, що ґрунтувався на ідеях вільного інтелектуального розвитку особистості та не залишився осторонь українського національного руху.

REFERENCES

1. Bilokin, S. (1988). Kolehiia Pavla Halahana [Pavlo Halahan Collegium]. *Kyiv*, (8), 144–149 (in Ukrainian).
2. Dodukh, V. (2024) *Obraz rodu Galaganiv v istoriografii kintsia 19 – pochatku 20 st.* [Image of the Galagan Family in the Historiography of the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, (43), 54–70 (in Ukrainian). 10.32626/2309–2254.2024–43.54–70.
3. *Iz pervikh let zhizni Kollegii Pavla Galagana* [From the First Years of the Life of the College of Pavel Galagan] (1903). In A. Stepovich (Ed.) *Yezhegodnik Kollegii Pavla Galagana*, (8), 84–92, Kiev (in Russian).
4. Kovalov, Ye. (2019). *Andronyk Stepovych i pamiat pro Hryhoriia Galagana* [Andronyk Stepovych and Memory of Hryhoriy Halahan]. *Pryluky. Fortetsia*, (10), 34–41 (in Ukrainian).

⁵⁷ IP НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 63в.

⁵⁸ Там само. Арк. 63в.–7.

⁵⁹ Р НБУВ. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 2.

5. Kukhto, A. D. (2019). Andronyk Stepovykh (1856–1935 rr.): zhyttia ta osnovni napriamy tvorchoi diialnosti [Andronyk Stepovykh (1856–1935): Life and the Main Directions of Creative Activity]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, (1), 14–22 (in Ukrainian). 0.31651/2076–5908–2019–1–14–22.
6. Lytvyn, A. (2015). Kolehiia Pavla Halahana v zhytti ta diialnosti Andronyka Stepovycha (1857–1935 rr.) [Pavlo Halahan Collegium in Life and Work of Andronyk Stepovykh (1857–1935)]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, (1), 22–35 (in Ukrainian).
7. Lytvyn, A. (2016). Formuvannia svitohliadu Andronika Stepovycha protiahom navchannia v osvitykh zakladakh druhoi polovyny XIX st. [Formation of Andronyk Stepovykh's Worldview by Studying in Educational Institutions in the Second Half of 19th Century]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, (1), 58–65 (in Ukrainian). <https://doi.org/10.31499/2307–4833.1.2016.83678>
8. Pavel Ignatevich Zhitetskiy (1836–1911 g.). (1912) [Pavel Ignatevich Zhitetskiy (1836–1911)]. In *Yezhegodnik Kollegii Pavla Galagana. S 1 oktyabrya 1910 goda po 1 oktyabrya 1911 goda. God 16-y* (pp. 7–25). Kiev: Tipografiya S. V. Kulzhenko (in Russian).
9. Shevchuk, O. M. (2013). *Orhanizatsiia i zmist navchalno-vykhovnoho protsesu Kolehii Pavla Halahana (1871–1920 rr.)* [The Organization and Content of Education and Upbringing Process at Pavlo Galagan College (1871–1920)]. Uman: FOP Zhovtyi (in Ukrainian).
10. Shevchuk O. (2007). Bibliohrafiia: Kolehiia Pavla Halahana (1871–1920 rr.) [Bibliography: Collegium of Pavlo Galagan (1871–1920)]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, (2), 37–48 (in Ukrainian).
11. Smolnitska, M. K. (2007). *Kolehiia Pavla Halahana v natsionalno-kulturnomu zhytti Ukrainy (1871–1920 rr.)* [Pavlo Halahan Collegium in the National and Cultural Life of Ukraine (1871–1920)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy (in Ukrainian).
12. Stepovich, A. (1896). Grigoriy Pavlovich Galagan (s portretom ego i prilozheniem ustava kollegii) [Grigoriy Pavlovich Galagan with his Portrait and the Charter of Collegium]. In A. Stepovich (Ed.), *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve* (ss. 25–70). Kiev: Tipografiya I. I. Chokolova (in Russian).
13. Stepovich, A. (1896). Iz vospominaniy o V. D. Sipovskom (1843–1895 gg.) [From the Memoirs of V. D. Sipovsky (1843–1895)]. In A. Stepovich (Ed.), *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve* (ss. 327–333). Kiev: Tipografiya I. I. Chokolova (in Russian).
14. Stepovich, A. (1908). K portretu Hryhoryia Pavlovycha Halahana [To the portrait of Grigory Pavlovich Galagan]. In *Yezhegodnik Kollegii Pavla Galagana*. Kiev: Tipografiya S. V. Kulzhenko (in Russian).
15. Tkachenko, T. V. (2003). Hromadska ta blahodiina diialnist H. P. Halahana [Civic and Philanthropic Activity of H. P. Halahan.] (Candidate's thesis). Pereiaslav-Khmelnyskiy derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Hryhoriia Skovorody (in Ukrainian).

Received 12.08.2024

Received in revised form 23.09.2024

Accepted 01.10.2024